

**Життя та діяльність видатного українського гідробіолога Д. О. Свіренка.
«Додніпрогесівський» період (1888 – 1928 рр.)**

Розглянуто життя та діяльність видатного українського вченого Д. О. Свіренка, діяльність якого тісно пов'язана з вивченням гідроекологічних наслідків будівництва Дніпрогесу. Досліджені основні періоди життєвого шляху професора Д. О. Свіренка у «додніпрогесівський» час.

Указано на його роль у заснуванні та подальшому розвитку дніпропетровської гідробіологічної школи.

Ключові слова: альгологія, водорості, фітопланктон, Харків, Катеринослав, Дніпропетровськ, Одеса, Дніпрогес, Дніпропетровська гідробіологічна станція.

Рассмотрены жизнь и деятельность выдающегося украинского ученого Д. О. Свиренко, деятельность которого тесно связана с гидроэкологическим изучением последствий строительства Днепрогэса. Исследованы основные периоды жизненного пути профессора Д. О. Свиренко в «доднепрогэсовское» время.

Указано на его роль в основании днепропетровской гидробиологической школы.

Ключевые слова: альгология, водоросли, фитопланктон, Харьков, Екатеринослав, Днепропетровск, Одесса, Днепрогэс, Днепропетровская гидробиологическая станция.

Life and activity of the prominent Ukrainian scientist, such as D.A. Svirenko, are considered, as his activity is closely bound with the study of hydroecologic consequences of Dniper power station (Dniprogess) building. Main periods of life course of professor D.A. Svirenko during "Dniprogess" time have been investigated.

His role in founding and further development of Dnipropetrovsk hydrobiological school is described.

Key words: algology, water-plants, phytoplankton, Khar'kov, Ekaterinoslav, Dnipropetrovsk, Odessa, Dniprogess, Dnipropetrovsk hydrobiological station.

Постановка проблеми. Серед імен вітчизняних учених мало згадуваною є постать видатного українського вченого Д. О. Свіренка, діяльність якого тісно пов'язана з гідроекологічним вивченням наслідків будівництва Дніпрогесу. Д. О. Свіренко є засновником Дніпропетровської гідробіологічної школи і одним із тих, хто закладав основи гідробіології в Україні. Історично-наукових праць про його життя та діяльність видано дуже мало [3,6,7,8,12], і ці роботи висвітлюють лише окремі проміжки життя вченого: у Катеринославі (Дніпропетровську) – [3,8], Одесі – [6]. До того ж у цих роботах є ряд розбіжностей щодо хронологічних дат та напрямів діяльності вченого, особливо початкового «додніпрогесівського» періоду. Найбільш вдалою історично-науковою працею про життя та діяльність Д. О. Свіренка, із нашого погляду, є ювілейна стаття Д. А. Радзимовського [7]. Але вона охоплює весь життєвий шлях ученого в стислій формі, а на початковому, «додніпрогесівському», етапі його діяльності зосереджується в малій мірі. До того ж минуло вже більше 40 років із дня її опублікування. У зв'язку з цим, **метою** даної статті є висвітлення основних моментів життєвого шляху Д. О. Свіренка в період до 1928 р., тобто до початку будівництва Дніпрогесу. **Предметом дослідження** є життя та діяльність Д.О. Свіренка, у «додніпрогесівський» період. Уперше розглянуті малодосліджені питання його наукової та науково-організаційної діяльності.

Харківський період діяльності Д. О. Свіренка.Формування Д. О. Свіренка як альголога-фітопланктоніста. Видатний український учений-гідробіолог Дмитро Онисифорович Свіренко народився 24 жовтня (5 листопада) 1888 року в с. Мерчик Харківської губернії, у селянській родині [4, 7, 12]. Після початкового училища, він навчався в Реальному училищі, у Харкові, яке закінчив у 1907 році. З 1908 по 1912 рр. Д. О. Свіренко навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету.

Д. О. Свіренко спеціалізувався у видатного альголога, професора кафедри ботаніки Харківського університету Володимира Митрофановича Арнольдї [6, 12]. Головним напрямом наукової роботи кафедри ботаніки Харківського університету були започатковані професором А. С. Пітрою (1830 – 1898 рр.) дослідження з альгології. Робота А. С. Пітри «О студенистых водорослях Змиевского лимана» (1863 р.), в якій був описаний процес «цвітіння» води, стала однією з перших вітчизняних праць із дослідження прісноводних зелених водоростей. Після А. С. Пітри кафедрою ботаніки завідував Л. С. Ценковський (1822 – 1887 рр.), який у 1887 р. опублікував роботу «Микроскопический анализ Харьковской водопроводной воды», що заклала

початок вітчизняної «водопровідної» біології. Після Л.С.Ценковського кафедрою ботаніки завідував учень А.С.Пітри – Л.В.Рейнгард (1847 – 1920 рр.), який вивчав фітопланктон р. Сіверський Донець, першим у Харкові застосував планктонні сітки.

У 1903 р. професором кафедри ботаніки став Володимир Митрофанович Арнольд, автор першого російського підручника з альгології, що став головним посібником для багатьох поколінь студентів-ботаніків («Введение в изучение низших организмов. Морфология и систематика», М., 1901). В. М. Арнольд також належала ідея та ініціатива створення Донецької біологічної станції для проведення стаціонарних гідробіологічних досліджень. Вчений весь час збирав навколо себе талановитих студентів, залучав їх до наукової діяльності. Багато учнів В. М. Арнольди стали відомими вченими-гідробіологами: Я. В. Ролл, Л. А. Шкорбатов, Л. І. Волков, А. А. Коршиков, Н. Т. Дедусенко-Щеголева, Н. В. Морозова-Водяницька, А. І. Прошкіна-Лавренко та інші. Серед цих особистостей знаходиться й ім'я Д. О. Свіренка.

Після вступу до Харківського університету, Дмитро Онисифорович Свіренко потрапив у середовище, що сприяло розвитку його наукових здібностей. За рекомендацією В. М. Арнольди Д. О. Свіренко почав наукову діяльність з вивчення важкої і мало вивченої на той час групи забарвлених джгутикових – евгленових водоростей (флагеллят) [4, 7]. Дипломна робота Д. О. Свіренка «Первые сведения о флоре окрашенных Flagellata окрестностей Харькова» була відзначена золотою медаллю [7].

Після закінчення в 1912 р. Харківського університету протягом восьми років він викладав у середній школі і паралельно продовжував вивчати евгленові водорості в лабораторії професора В. М. Арнольди; став визнаним спеціалістом у цій галузі [7]. Підсумком роботи Д. О. Свіренка з вивчення евгленових водоростей надалі став вихід у 1938 р. визначника евгленових водоростей України, в якому були узагальнені дані з систематики, флори та екології евгленових водоростей. Цей, перший у СРСР, визначник евгленових водоростей у великій мірі слугував підготовці спеціалістів-альгологів [7].

Крім досліджень із флористики та систематики евгленових водоростей у цей час Д. О. Свіренко також починає займатися гідробіологічними дослідженнями – вивчає альгофлору ставків як типових представників стоячих водойм. Ці питання були майже не висвітлені ні у вітчизняній, ні в іноземній гідробіологічній літературі. Метою проведення цих досліджень було вивчення процесів заселення водоростями новоутворених водойм, особливо перші моменти заселення нових ставків, аналіз видового складу та розподіл альгофлори у заселеному «зрілому» ставку, встановлення річного циклу розвитку фітопланктону в різновікових ставках.

Крім того, Д. О. Свіренко вивчав процеси згасання та відмирання альгофлори в товщі води при заболочуванні водойми. Об'єктом своїх досліджень він обрав штучні ставки з околиць Харкова, що жилилися тільки джерельними та дощовими водами і до яких не потрапляли водорості з інших водойм. Також, для проведення своїх досліджень Д. О. Свіренко частково використовував матеріал зі ставків Полтавської та Тамбовської губернії. Ставки він вивчав не одномоментно, а систематично, протягом усього вегетаційного періоду. Стаціонарні дослідження на ставках Д. О. Свіренко проводив протягом двох із половиною років (1915 – 1917 рр.). У цей період були опубліковані такі роботи вченого, як: «О некоторых водорослях планктона прудов окрестностей г. Харькова» (Харьков, 1912) та «Некоторые сведения о флоре окрашенных Flagellata окрестностей Харькова» (Харьков, 1913), які привернули увагу до молодого талановитого дослідника.

Після складання в 1918 р. магістерських іспитів Д. О. Свіренка запрошують до Катеринославу, де в той час діяли Вищі жіночі курси. Викладачами цих курсів були, головним чином, професори та доценти гірничого інституту, що проводили заняття з математики, хімії, геології, мінералогії. Кваліфікованих викладачів біології на той час у Катеринославі не було, і для проведення занять із ботаніки та зоології запрошували вчених із Харківського університету та Харківського сільськогосподарського інституту.

Катеринославський період діяльності Д. О. Свіренка. Д. О. Свіренко – професор Катеринославського університету. У 1916 р. на Вищих жіночих курсах була заснована кафедра ботаніки, першим завідувачем якої було обрано професора Харківського університету М. В. Цингер. Протягом двох років він регулярно їздив із Харкова до Катеринослава для читання лекцій та проведення лабораторних занять. У липні 1918 р. Вищі жіночі курси було реорганізовано в Катеринославський університет. Доцентом кафедри ботаніки Катеринославського університету був обраний Д. О. Свіренко, який на той час вже склав магістерські іспити. Він читав курс «Водорості»; а через рік – повністю весь курс спорових рослин, проводив групові практичні заняття.

У 1919 р. проф. М. В. Цингер пішов із посади завідувача кафедрою ботаніки Катеринославського університету; завідувачем кафедри став Д. О. Свіренко; асистентами кафедри – С. А. Єліашевич, А. Я. Муратова та Е. М. Аптекарь [8]. Наукові інтереси Д. О. Свіренка в цей період зосереджувались на вивченні реофільної альгофлори порожистої частини Дніпра і його лівої притоки – р. Самари.

Результати ж досліджень альгофлори ставків, проведених у Харкові, стали основою його трьохтомної монографії «Микрофлора стоячих водоемов», що була видана в 1922 р. [9]. У I частині монографії, що мала назву «Микрофлора заселившихся прудов» (найбільша за обсягом частина – 201 стор.) описувалась мікрофлора вже заселених ставків, склад мікрофлори за угрупованнями та за порами року. У II частині: «Процесс заселения стоячих водоемов» (49 стор.) був описаний процес заселення водоростями нових ставків; III частина «Вымирание планктона» (57 стор.) була присвячена процесам відмирання фітопланктону.

До вивчення цих питань Д.О. Свіренком вважали, що ставки мають невизначену мікрофлору. Попередники Д.О. Свіренка базувалися на неповних та фрагментарних даних. Д.О. Свіренко ж вивчав мікрофлору ставків систематично. Він дійшов важливого висновку: мікрофлора ставків проявляє певну періодичність у своїй життєдіяльності; на початку вегетації домінують одні форми водоростей, у кінці вегетації – інші. Деякі форми водоростей розвиваються навіть узимку. Досить цікавими і важливими є спостереження вченого про вплив температури води на характер фітопланктону. Особливий інтерес при цьому представляють його спостереження про те, що влітку в тих ставках, де вода має більш низьку температуру, розвиваються деякі осінні холодолюбні форми водоростей.

Висновки, одержані автором, і зараз застосовуються при аналізі альгоценозів ставків середньої та північної частини степу. Спостереження та думки Д. О. Свіренка про вплив температури води на характер фітопланктону, на нашу думку, у подальшому могли мати продовження та розвиток в арктичних роботах талановитого учня Д.О. Свіренка – П.П. Ширшова – про динаміку формування та розвиток фітопланктону в полярних морях.

На початку 1920-х років у зв'язку з гострою потребою СРСР у педагогічних та інженерно-технічних кадрах розгорнулася докорінна реорганізація університетської освіти та науки. Навчатися в технічні вузи та інститути народної освіти масово стала приходити молодь із широких верств населення. Але в Україні ця реорганізація призвела до повної ліквідації університетської науки та освіти. Катеринославський університет було реформовано в Катеринославський інститут народної освіти, який пізніше став називатися Дніпропетровський інститут народної освіти (ДІНО). [3]. Реорганізація університетської освіти та науки викликала масовий від'їзд професорсько-викладацького складу з університетів.

Одеський період діяльності Д.О. Свіренка. Д.О. Свіренко – директор **Одеського ботанічного саду**. Восени 1923 р. Д. О. Свіренка запрошують до Одеси, де обирають професором кафедри ботаніки Одеського Інституту Народної Освіти (Одеський університет) [6]. У 1924 р. за матеріалами монографії «Микрофлора стоячих водоемов» він захистив дисертацію на ступінь доктора ботаніки і став також директором Одеського ботанічного саду [6, 12].

Одеський період науково-педагогічної діяльності Д. О. Свіренка (1923 – 1927 рр.) був досить продуктивним; він організував проведення декількох гідробіологічних експедицій із вивчення систематики та екології водоростей рр. Південний Буг, Інгул та Інгулець. У 1925 – 1926 рр. під керівництвом Д. О. Свіренка були проведені експедиції на р. Південний Буг, результати яких у 1927 році, він доповів на IV Міжнародному лімнологічному конгресі в Римі. У 1929 р. повідомлення про цю доповідь було опубліковане в матеріалах конгресу [7].

Порівняння фітопланктону Дніпра з фітопланктоном річок півдня України привело Д.О. Свіренка до важливих узагальнень типологічного характеру. Одночасно з А.І. Прошкіною-Лавренко, Д.О. Свіренко виділяє тип степових осолонених річок зі своєрідним складом водоростей та індикаторними видами – діатомовими водоростями.

В Одесі продовжує формуватися, започаткована ще в Катеринославі, альгологічна школа Д. О. Свіренка. В Одеському ботанічному саду працюють його аспіранти: майбутній полярний дослідник П. П. Ширшов, В. Г. Танфільєв, О. М. Гордієнко, А. Д. Андреев, Ю. П. Буженко, Е. І. Якубець-Якубчик [8].

У 1927 р. розгорнулася підготовка до будівництва Дніпрогесу, що могло докорінно змінити гідрологічний режим порожистої ділянки Дніпра. Із проточного (реофільного) гідрологічний режим перетворився б на застійний (стагнофільний). Це призвело б до непрогнозованого та непередбачуваного впливу людини на оточуюче природне середовище. Враховуючи гігантські, навіть за сучасними оцінками, масштаби будівництва Дніпрогесу, вплив цієї новобудови на оточуюче природне середовище теж міг бути гігантським.

Виходячи з цього, було ініційоване питання про організацію Дніпропетровської гідробіологічної станції, яка б стала центром вивчення впливу Дніпрогесу на навколишнє природне середовище. Був розроблений та переданий Упрнауці орієнтовний кошторис витрат майбутньої станції, перед міськкомунгоспом поставлене питання про надання станції приміщення і т. д. [11]. Народний комісаріат Освіти УСРР своєчасно врахував актуальність цієї проблеми й ще 1927 року асигнував кошти на експедиційне дослідження Дніпра та одночасно ухвалив організацію в м. Дніпропетровську гідробіологічної станції [2]. У 1927 р. під керівництвом Д. О. Свіренка проходить перша комплексна експедиція з вивчення порожистої частини Дніпра (Дніпровська об'єднана гідробіологічна експедиція). [11]. У роботі експедиції приймали участь проф. Д. Є.

Белінг, П. П. Ширшов, П. П. Сабанєєв, Д.А. Радзимовський, М.А. Гримайловська, А. З. Мірошніченко, Г.І. Шпет, М.А. Гордієнко, Е.М. Аптекарь, А.Я. Мусатова та інші [11].

На основі плану організації науково-дослідних установ в Україні, розробленого Упрнаукою, Рада Народних Комісарів (тогочасний уряд) України в **серпні 1927 року** затвердила пропозицію про заснування **Дніпропетровської державної гідробіологічної станції**, якій доручалося проведення гідробіологічних досліджень, пов'язаних із будівництвом Дніпрогесу; тобто вивчення гідрологічного, гідрохімічного і гідробіологічного режимів порожистої ділянки Дніпра (природної екосистеми реофільного гідробіологічного комплексу) із подальшим відстеженням гідробіологічних наслідків будівництва Дніпрогесу (процесу трансформації реофільного гідробіологічного комплексу в комплекс стагнофільний). Для керівництва станцією конкурсна комісія при Упрнауці обрала кандидатуру професора Д. О. Свіренка. 15 березня 1928 р. президія Упрнауки затвердила Дмитра Онисифоровича Свіренка першим директором Дніпропетровської гідробіологічної станції [1, 11].

Після затвердження рішення Раднаркому УРСР про організацію Дніпропетровської державної гідробіологічної станції та призначення Д. О. Свіренка її директором, у науковій біографії Д. О. Свіренка розпочався новий етап – «Дніпробудівський» – етап комплексного вивчення водних екосистем, трансформованих антропогенними факторами, на прикладі вивчення процесів формування Дніпровського водосховища.

Висновки.

1. Кількість публікацій, присвячених життю та діяльності українського гідробіолога Д. О. Свіренка, на жаль, дуже мала, хоча його внесок у розвиток гідробіологічної науки є значним. Це потребує розробки даного питання.

2. Науковий доробок Д.О. Свіренка оцінюється, в основному, при вивченні наслідків побудови Дніпрогесу.

3. «Додніпрогесівський» період життя та наукової діяльності Д. О. Свіренка формування його як фахівця-гідробіолога висвітлений дуже мало.

4. У даній роботі вперше оприлюднюється та аналізується періодизація життя та наукової діяльності Д. О. Свіренка в «додніпрогесівський» час (харківський, катеринославський, одеський періоди), проводиться хронологічне розмежування періодів життя Д. О. Свіренка.

5. Формується розуміння логічного взаємозв'язку «додніпрогесівської» і «дніпрогесівської» діяльності Д. О. Свіренка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вісник Дніпропетровської гідробіологічної станції. Т. I. / Під. ред. проф. Д. О. Свіренка. – Д., 1929.
2. Вісник Дніпропетровської гідробіологічної станції. Т. III. / Під. ред. проф. Д. О. Свіренка. – Д., 1938.
3. История Днепрпетровского университета / Под ред. В. Ф. Приснякова. – Д. : Вид-во Дніпропетр. держуніверситету, 1993. – 240 с.
4. Капустин Д. А. Вклад Д. О. Свиренко в изучение эвгленофитовых водорослей / Д. А. Капустин // Актуальні проблеми ботаніки та екології. – 2008. – С. 285.
5. Ковалевский А. А. Днепровская гидроэлектрическая станция / А. А. Ковалевский; под ред. акад. Б. Е. Веденеева. – М.- Л., 1932.
6. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / Одеса. – 2000. – Т.4 – С. 62–63.
7. Радзимовский Д. А. Дмитрий Онисифорович Свиренко / Д. А. Радзимовский // Гидробиол. журн. – К. – 1969. – Т. 5, № 2. – С. 91–93.
8. Рева А. Д. История биолого-экологического факультета Днепрпетровского государственного университета / А. Д. Рева. – Д., 1998.
9. Свиренко Д. О. Микрофлора стоячих водоемов / Д. О. Свиренко. – Харків; Катеринослав, 1922.
10. Свіренко Д. О. Значення, завдання, план, програма та хід гідробіологічних досліджень порожистої частини р. Дніпра в зв'язку з побудуванням греблі Дніпрельстану / Д. О. Свіренко // Вісник Дніпропетровської гідробіологічної станції. – Д. – 1937. – Т. II. – С. 3–11.
11. Справка об организации института и развитии научных направлений : [рукопис] // Бібліотека НДІ біології ДНУ ім. О. Гончара. – Д. – 43 с.
12. Федоненко О. В. Видатні діячі гідробіологічної науки / О.В. Федоненко, Т. С. Шарамок // Вісник Дніпропетровського університету, серія «Біологія. Екологія». – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 16, т. 2. – С. 172–177.